

מגדר | כתב עת אקדמי רב תחומי למגדר ופמיניזם | גיליון 5 | דצמבר 2018

סמאח שחאדה

אפרת ירדאי | להיות שחורה ויפה בישראל – על אמנות וייצוג בתרבות החזותית בישראל

תקציר

מאמר זה יסקור אמניות ממוצא אתיופי שפועלות כיום בשדה האמנות בישראל וינתח את הנושאים שבהם הן עוסקות. מאמר זה יטען שיצרות אלו משנות את יחסן לסוגיית "המבט הלבן" של ההגמוניה בישראל, כמו גם לשיח הגברי המערבי באופן כללי וניכר שהן מפחיתות את התחשבותן בהם. יצירות אלו מגדילות את שדה הפעולה המצומצם שכמו יועד להן ומשנות את גבולותיו. כתוצאה מכך הן משנות אף את עצם השיח ואת תכניו. מאמר זה יראה שאמניות עכשוויות יוצאות אתיופיה מקדמות סדר יום שמשקף את חייהן, ובין היתר, את היותן נשים שחורות בישראל.

באמצעות הישענות על תיאורטיקנים שעוסקים בגזע ותיאוריה פוסטקולוניאלית וכן תוך הסתמכות על תיאורטיקניות מתחום חקר האמנות ינתחו עבודות של מספר אמניות, בהן סמדר אליאס, הירות יוסף ונירית טקלה. יצירות אמנות אלו – המושפעות הן משינויים חברתיים-פוליטיים המתרחשים בישראל, והן מחדירת ייצוגי נשים שחורות למרקע הטלוויזיה ולתחומי התרבות החזותית השונים – מוצגות בשנים האחרונות בתערוכות קבוצתיות ותערוכות יחיד ברחבי הארץ בקצב מתגבר והולך. נוכחות זו, שהיא תוצאה של תעוזה והתעקשות להנכיח ייצוגים חזותיים של נשיות שחורה, הן בעבודות אמנות והן על מרקע הטלוויזיה, מאפשרות בתורן מגוון אפשרויות בחירה להיות גם שחורה וגם יפה בישראל.

אפרת ירדאי: דוקטורנטית בחוג לסוציולוגיה, אוניברסיטת תל אביב. פעילה חברתית, חוקרת, מורה ומרצה. כותבת במגוון נושאים שקשורים בהיות שחורה/ה בחברה לבנה, ממיקרו-אגרסיות ועד היסטוריוגרפיה של מדינת ישראל.

מילות מפתח: זהות, אתניות וגזע, אמנות פוליטית, אמניות יוצאות אתיופיה, נראות במרחב.

מבוא

בשנות התשעים של המאה העשרים, בהיותי נערה, היה נהוג במחזותי להחליק את השיער. במספרות שנכנסתי אליהן סירבו לגעת בשערי כי ביקשתי להשאירו במצבו הטבעי ולא להחליק אותו. לכן פעמים רבות טיפלתי בשיערי בבית. בשיטה הביתית החלקנו את השיער בעזרת מגהץ. בגיהוץ, הקרקפת היתה ניכוות קלות אבל התוצאה הייתה מרשימה – השיער הסורר היה לחלק, ממושמע ונוח לניהול. עם השנים הבנתי שחוויה זאת איננה ייחודית לי ולחברותיי, ושכמוקומות שונים בישראל וברחבי העולם נשים עם שיער מקוחל כמו שלי מצאו דרכים שונות למשמע את שיערן.

הקשר בין מוצא/גזע לשיער הוא בלתי ניתן להפרדה בהקשר של דיון מגדרי במודל היופי הנשי. בדומה להיררכיות של צבע עור, גם שיער מקושר למודל היופי הארופוצנטרי והתפיסה התרבותית לגביו מתארגנת בהתאם (Robinson-Moore, 2008). בשיח הציבורי בישראל לא נדון הנושא של שיער ראש כמרכיב תרבותי זהותי. גם בתולדות האמנות בישראל אין התייחסות לסוגיה זו כעניין מגדרי ואנטי, ובתוך כך ניכר העדר מהדהד לייצוגי נשים שחורות. העדר זה מלווה במספר קטן וספורדי של התייחסויות, ורק בחמש השנים האחרונות מתחילה להסדק מגמה זו. אמניות יוצאות אתיופיה, אשר מסיימות את מיטב האקדמיות לאמנות, לצד אמניות שלא למדו במערכת ההשכלה הגבוהה בישראל, מחדירות ייצוגים חדשים לתוך שדה התרבות החזותית המקומי ותובעות את התייחסות הציבור ומוסדות התרבות ההגמוניים אל ייצוגים אלו. לצד מגמה זו קיימים כעת כוחות ביקורתיים חדשים הדורשים דיון אודות ייצוגים אלה (או אודות העדרם). מאמר זה יסקור מספר אמניות שפועלות כיום בשדה האמנות בישראל וינתח את הנושאים שבהם הן עוסקות. מאמר זה יטען שיוצרות עכשוויות פועלות באופן פחות מתחשב מבעבר במבט הלבן של ההגמוניה בישראל, כמו גם בשיח הגברי המערבי באופן כללי. יוצרות אלו מגדילות את שדה הפעולה המצומצם שכמו יועד להן, ומשנות את גבולותיו. כתוצאה מכך הן משנות אף את עצם השיח ואת תכניו. מאמר זה יראה שאמניות יוצאות אתיופיה מקדמות סדר יום שמשקף את חייהן, ובין היתר, את היותן נשים שחורות בישראל.

מבט לבן – חיים שחורים

המבט הלבן (white gaze) הוא כלי ביקורתי לבחינת נראות גזעית ומגדרית והוא נוגע לאידיאל היופי הלבן אשר מעצב את החוויות של נשים וגברים מכל הקבוצות האתניות, אך המרחק בין הזהויות השונות לאידיאל זה משפיע על חוויית החיים של כל אחד ואחת באופן שונה. להיות אישה שחורה בחברה לבנה ופטריארכלית מאלץ נשים שחורות למשמע את עצמן לעין הלבנה המתבוננת מבחוץ. התיאורטיקן מישל פוקו הסביר את האופן שבו החברה הופכת את הפרט

לחלק מאותה מערכת מפקחת, אשר דורשת הליכה בתלם נורמטיבי מסוים. לדבריו, מערכת חברתית אינה מסתפקת בדרישה שהפרט יתאים עצמו לנורמה במישור ההתנהגותי ואף ישמש כמפקח על פרטים אחרים, אלא גם דורשת מכולם, באופן סימבולי, להתאים את עצמם למה שנתפס כיפה, נכון וצודק. במקרה הנדון כאן אפשר אם כן להוסיף ולומר שפוקו כמו מצביע על הדרישה החברתית שכולם יראו ויתנהגו כלבנים.

הדיון בזהות שחורה ובשחורות התפתח באופן נרחב בארצות הברית. אינטלקטואלים מרחבי העולם ובייחוד ממדינות העולם השלישי הושפעו מדיון זה, חלק ניכר מהם אף רכשו את ההשכלה הגבוהה שלהם במטרופולינים האמריקניים (Ahmad, 1992). גם הגלובליזציה, שהיא במובנים רבים אמריקניזציה, תרמה באופנים מגוונים לחיבור המידי בין ההקשר האמריקאי להקשרים אחרים (רם, 2003). בישראל, חוקרים ביקורתיים שעסקו במזרחיות החלו לכתוב בעשורים האחרונים על זהות זו במונחים פוסטקולוניאליים וטענו בין היתר כי בישראל קיים קולוניאליזם פנימי: חלקם עשו השוואה ישירה לגזענות כלפי שחורים במודל האמריקאי (שלום שטרית, 2004); עמדות אחרות נבעו מהתנועה בין האוריינטליזם באירופה לישראל ומהגנאולוגיה של תפיסה אוריינטליסטית בזמן ובמרחב (שוחט, 1999; כזום, 1999); היו ששילבו בין האסכולה הפוסטקולוניאלית לאוריינטליזם ולמושגים של הכרה ורב תרבותיות (שנהב ויונה, 2008). לאחרונה, הוצעו גם מודלים אשר מתחקים אחרי המושג white trash ומודלים שאינם אמריקאים (Herzog and Mizrahi, 2016; השש, 2017). במאמר זה ארצה להרחיב גוף ידע זה באמצעות התייחסות לנוכחות שחורה שאינה מזרחית בתוך המרחב הישראלי.

התיאורטיקן והאקטיביסט האפרו-אמריקאי ויליאם אדוארד בורגהרד דו בויז (Du Bois) עשה שימוש במונח "קו הצבע" (color line), אותו שאל מההוגה פרדריק דאגלס (Duglas). דאגלס, שטבע את המונח לראשונה, ניתח את ההפרדה המתקיימת במרחב בין שחורים ולבנים, ואילו דו בויז הרחיב את המושג מהגבול הגיאוגרפי אל זה המחשבתי. דו בויז הסביר שזהו הקו המפריד בין הפרספקטיבה של הלבן ביחס לשחור, על משמעויותיה הנגטיביות, ובין הפרספקטיבה של המבט השחור ביחס לזה הלבן. קו זה, טען, מייצר מעין פילטר שדרכו עוברת המציאות האובייקטיבית טרנספורמציה והופכת לתפיסות תרבותיות-חברתיות. כחמישים שנה לאחר מכן, הסופר, המסאי והמשורר ג'יימס בולדווין (Baldwin), נקט עמדה סלחנית פחות מזו של דו בויז וטען כי למבט הלבן אין כל הצדקה כלל ועיקר, בשעה שהשחור והלבן מעורים אלה בחיי אלה מזה מאות בשנים. בזמן שהותו בכפר שווייצרי, תושבי המקום – במיוחד הילדים – היו נאחזים תדהמה וסקרנות כשהיה חולף על פניהם:

חשבתי על אנשים לבנים אשר מגיעים לראשונה אל כפר אפריקני, זרים כשם שאני זר כאן, וניסיתי לְדַמּוֹת לעצמי את התושבים הנדהמים נוגעים בשערם ותוהים על צבע עורם. אבל יש הבדל גדול בין להיות הלבן הראשון הנגלה לעיני אפריקנים ובין השחור הראשון שנגלה לעיני לבנים. האדם הלבן מקבל את התדהמה כשבח, כי הוא בא לכבוש ולנצר את הילידים

שבנחיתותם לגביו אין לו כל ספק; ואילו אני, ללא כל מחשבה על כיבוש, מוצא את עצמי בין אנשים שתרבותם שולטת בי, שתרבותם במובן מסוים יצרה אותי, אנשים שגרמו לי יותר סבל וצעם מאשר אי-פעם יעלה על דעתם, ואשר למרות זאת אינם יודעים אפילו על קיומי. התדהמה שבה הייתי אולי מקבל את פניהם אילו תעו הם אל כפרי האפריקני לפני כמה מאות בשנים, ייתכן שהייתה משמחת את לבם. אך התדהמה שבה הם מקבלים את פני היום יכולה רק להרעיל את לבי שלי (בולדווין, 2006: 88).

בהמשך מבאר בולדווין מדוע המבט הלבן מוטל בהכרח מלמעלה למטה, בשונה מהמבט של השחור על זה הלבן, שלרוב יכוון מלמטה למעלה. המבט הלבן מאלץ את האדם השחור להפנים את הנורמה הלבנה, את הנוהל-שבשגרה שעל פיו מתנהל העולם ולנהוג לפי נורמה התנהגותית זו, באופן כזה שמה שנחשב חיובי ויפה יזוהה עם לובן ואילו מה שנחשב שלילי ומכוער יזוהה עם שחורות. מרטין לותר קינג האיר בתורו את עיניהם של קהל שומעיו לעניין זה כשהזמין אותם להסתכל במילון ולראות מה המשמעויות של הצבע השחור ובאיזה רעיונות הוא נקשר, בהשוואה לצבע הלבן.

ייצוגים חזותיים – גזע ומגדר

תפיסה זו של ההיבט הגזעי תקפה בנוגע ל"הלבנה" של השיער השחור בתרבות הלבנה, אך היא מקבלת משנה תוקף מהפרספקטיבה הפמיניסטית – ומשם גם נמשכת אל התרבות החזותית ולשדה האמנות הפלסטית. נציין שברעיון של "הלבנת השיער" הכוונה להפיכתו של שיער שחור ומקורזל לשיער חלק או לא-מקורזל. ואולם, פעולות מעין אלו מופעלות לא רק על השיער אלא גם על העור הממשי: נשים שחורות ברחבי העולם מבהירות את צבע עורן באמצעים שונים, החל במייק-אפ וכלה בחומרי הלבנה כימיים ובניתוחי לייזר. חלק מהחומרים הכימיים מקטינים את כמות פיגמנט המלנין, ואילו חומרים אחרים משפיעים על העור בדרכים אחרות, כמו קילוף. במקור, חומרי הלבנה אלו קשורים לתחום הרפואה ונועדו להתמודדות עם מחלות עור כמו כתמים בעור הפנים, שגורמים לחוסר אחידות של צבע העור, למשל נמשים ופצעי אקנה, אך עם הזמן הפכו לתכשירי הבהרה או הלבנה לכל הפנים. עד כה, בישראל עדיין לא נחשפו תופעות קיצוניות אלו של ההלבנה אולם אין בכך כדי להעיד על ממדי התופעה או על עצם קיומה, משום שהנושא לא נחקר ולכן אינו נוכח בדיון הציבורי או האקדמי.

הנוכחות של "שחורות" בדיון האקדמי הביקורתי בישראל בעשור האחרון עוסקת ברובה המוחלט במזרחיות. לסוגייה זו של השחורות בישראל יש היבטים רבים וחשובים, אך אחד הבולטים ביותר בהם קשור לזה המגדרי. מודל היופי בישראל מגולם בדמותן של נשים לבנות בעלות שיער

בלונדיני חלק. הדוגמה האולטימטיבית היא הדוגמנית בר רפאלי, שדמותה מתנוססת בכל מקום אליו נישא את עינינו. בשעה שרוב הנשים – ויהיה מוצאן אשר יהיה – מתקשות לעמוד בסטנדרט היופי הזה, הרי שנשים שחורות בכלל אינן יכולות לשאוף ולהתאמץ אליו, משום שהוא מצריך מהן היוולדות מחדש, בצבע שונה. נשים שחורות חיות תחת משטר יופי שחורג מהמשטר "הרגיל" של יופי. הדיון בישראל על שחורות מכריח נשים אתיופיות להשקיע בנראות שלהן יותר ממה שנדרש מנשים לא אתיופיות. כדי לעבור את משוכת סטנדרט היופי בישראל, אחת האסטרטגיות הרווחות של נשים שחורות היא השטחה או צמצום של הנראות השחורה שלהן, שחלקה מתבטא בצורות ורמות שונות של "הלבנה", במטרה לא למשוך תשומת לב יתרה שנובעת מעצם חריגות הצבע. בעבודת התזה של שולה מולה, אשר עסקה בהתמודדות תלמידים אתיופים עם תופעות של גזענות, היא קוראת לחלק משמעותי מההתמודדויות במונח "המאבק לרגילות". זהו המאבק וההתמודדות היומיומית, בניסיון להיות "רגילה" או "נורמלית" בחברה שרואה בך "אחר" אולטימטיבי, ושולה מולה מראה שזהו מאבק שנועד לכישלון ידוע מראש, חיים שלא מאפשרים חוויה שלמה של חיות בעולם (מולה, 2010).

בכתבה בעיתון מעריב מ-19.8.2016, מרחיבה מלכת היופי לשנת 2013 טיטי אינאו אודות הנושא הזה ומנמקת מדוע החליטה לעבור לניו יורק ולנסות שם את מזלה בדוגמנות:

אני מרגישה שחברות אופנה בישראל שיוצאות בקמפיינים ובחורות פרזנטוריות מפחדות להציב בפרונט נשים עם צבע עור כהה... בארץ לא נותנים הזדמנות לשונה, לאחר. יש המון דוגמניות כהות עור שהן מדהימות, אבל מעסיקים אותן כסייד-קיק או כשחקניות חיזוק... הפוטנציאל שלי יכול להתממש שם יותר. זו התחושה שלי. אומנם השוק בעולם הרבה יותר גדול ותחרותי, יש מיליונים כמוני, אבל שם לפחות אני לגיטימית, לא שונה ומיוחדת משום שאני שחורה... (ליון, 2016)

בישראל שיער טבעי מקורחל, ובייחוד אפרו, מושך תשומת לב רבה מהסביבה, זוהי כנראה אחת הסיבות שנשים ממוצא אתיופי "מלבינות" את שערן או ממשמעות אותו באופנים שונים. צבע עור וסוג שיער נושאים בחובם משמעויות חברתיות והיסטוריות רבות. ככל שאת לבנה יותר, כך את "נכונה" יותר חברתית ומוסרית, ובהתאמה, ככל ששערך חלק יותר כך את יפה יותר, טובה יותר. כמו בישראל, גם באתיופיה, מושפע מודל היופי מהמערב, כך שבקרב יוצאות אתיופיה, ככל שאת בהירה יותר ונראית פחות אפריקנית, גם בתווי הפנים וגם בעיצוב השיער, כך את יותר יפה. יש לציין שהנרטיב הלאומי האתיופי שונה מהנרטיב הפוסטקולוניאלי הכללי על "אפריקה". בניגוד למדינות אחרות ביבשת, אתיופיה רואה עצמה נעלה על עמים אחרים באפריקה, ובכלל. אתיופיה מיצבה את עצמה לאורך השנים כמדינה נפרדת מבחינה היסטורית, דתית ולאומית משאר מדינות אפריקה. הבחנה זו, שאף קיבלה גושפנקה בינלאומית הן ממדינות מערביות והן ממדינות אפריקניות – כל צד מסיבותיו שלו – התפתחה באתיופיה בשל כמה סיבות מרכזיות: הקשר המסחרי עם המזרח; העדר הקולוניאליזם האירופי לעומת קולוניאליזם נרחב שהתקיים

בארצות אפריקה האחרות; והחשוב מכול, בגלל התפתחות הציוויליזציה האתיופית, שכללה את התפתחותו של כתב אתיופי עצמאי והתפתחותה של הדת הנוצרית כדת מדינה ולא כדת של מיעוט נרדף. שתי הסיבות האחרונות משמשות את הנרטיב הלאומי של אתיופיה כהצדקה לעליונותו התרבותית של העם האתיופי על עמים אפריקנים אחרים ואף על עמים אירופאים. ניצנים ראשונים לשיח תרבותי על נושא שיערן המקורזל של נשים שחורות בישראל מוצא ביטוי בסדרת הרשת "אפרו", שיצרה איינלם מנגיסטו (ערוץ "כאן"). בסדרה זו היא מתחקה אחר מספר נשים ממוצא אתיופי ומתעדת אותן כשהן מדברות על "תסביך השיער" שלהן. אחת המרואיינות, תקווה יששכר, שכותבת את הבלוג "מעשה במקורזלת", מספרת על חלום השיער החלק: הפנטזיה הפרועה שלי כשהייתי קטנה זה שיהיה לי שיער חלק. הייתי תמיד לוקחת מגבת אחרי המקלחת והייתי מלפפת אותה על הראש והייתי שמה את זה (...) ככה שזה יהיה ארוך והייתי מדמיינת שזה השיער שלי, שיש לי שיער חלק. הפעילה חברתית קסה גטו משחזרת את תגובותיה של אמה ביחס לאפרו שלה:

אני הייתי חזרת הביתה, או אחותי חזרת הביתה, ואנחנו עם אפרו אז היא תמיד אומרת לנו תעשו משהו עם השיער שלכן... כשאמא שלי אומרת לי תעשי משהו עם השיער שלך – זה איך הלבנים תופסים אותך זה בטח לא יפה...

בהמשך גטו מתארת את נסיונה המר עם ניסיונות להחלקת שיערה:

כשהייתי בכיתה ח' הלכתי לעשות החלקה כי כולם עושים החלקות. אני רוצה שיהיה לי שיער מתנפנף ברוח והלכנו לתחנה מרכזית ועשינו החלקה אבל חזרתי הביתה והתקלפה לי כל הקרקפת. במשך קרוב לשנה, אמא שלי הייתה צריכה לישון לידי ממש ולנתק את הכרית מהשיער שלי. ושנה שלמה היינו בטוחות שלא יצמח לי השיער, היו לי מלא קרחות זה היה אחד הדברים הכי מפחידים.

האמנית סמדר אליאס יצרה בשנת 2007 פורטרט עצמי בשיער פזור, ושתלה אותו בתוך נוף פתוח (תמונה מס' 1). יצירה זו של אליאס עמוסה באירוניה עוקצנית, כשהאמנית בוחרת להציב את דיוקנה כשהוא כמו בוקע מתוך עץ הנטוע בסביבה לא מיושבת, מעין דימוי טיפוסי של סוואנה אפריקאית, כשלצדו זורחת קשת בענן. הצילום משחזר את ייצוגיה הסטריאוטיפים של השחורות – ראשוניות, פרימיטיביות, גנריות – ייצוגים הנתפסים בעיני המבט הלבן כשקולים לטבע עצמו. אליאס מפנה מבטה אל אפריקה, מקום מושבם המקורי של שחורי העור, אולם התכנים המגולמים ביצירה אינם בעלי אופי נוסטלגי או רומנטי כי אם פוליטי (דקל, 2013: 122). אליאס מציגה את עצמה ואת תסרוקת האפרו העגול שלה כמפואר ויפה. החיבור לאפריקה מהדהד שיח ביקורתי עכשווי, השיח הפוסטקולוניאלי, והוא מכונן תרבות המתקיימת באופן עצמאי ולא באופן יחסי.

תמונה מס' 1. סמדר אליאס, 2007, ללא כותרת

הסוגיה של הסרת המבט הלבן מעל הדמויות של נשים שחורות בישראל, כמו שניתן לראות בדוגמה של היצירה מאת סמדר אליאס, ניתנת לזיהוי בקלות גדולה יותר בארצות הברית, שם מתפתחת בשנים האחרונות תנועה רחבה של נשים שמיישמות את האמירה "שחור הוא יפה". לדידן, שיער שחור ומקורחל הוא משהו שכדאי להשאירו כמות שהוא ולעטר בו את ראשן. יותר מזה, חלקן עושות זאת באמצעות התפיסה לפיה הצבע שלי והשיער שלי מייחדים אותי ולכן זה יפה. זוהי תנועה שאת שורשיה הקרובים אפשר למצוא בשנות השישים והשבעים של המאה העשרים, באפרו שעוטר את ראשן של נשים שחורות רבות, מאנג'לה דייויס ועד דיאנה רוס. אנג'לה דייויס מכנה את סגנון האופנה המהפכני של שנות השבעים *Revolutionary Glamour*, ובמובן זה – התרבותי-פוליטי-האסתטי – שיער האפרו ביטא גאווה גזעית. חיבור זה בין אופנה לבין אמירה פוליטית הציע גם היבט מגדרי חשוב, של אוטונומיה לנשיות שחורה ביחס לזו המקובלת, הארופוצנטרית (Davis, 1998: 24). בהקשר זה אפשר להזכר בהערתה המפורסמת של נוליווה רוקס, שציינה כי על אף שאנחנו לא יודעים בדיוק מדוע הואשמה אנג'לה דייויס בזמנו ואף נשלחה לכלא, הרי שכולנו זוכרים את האפרו שלה (Noliwe, 1996: 6). אפשר לומר שהדיון הציבורי בישראל על אפליה וגזענות כלפי שחורים מקדים את זה האקדמי, ולמרות זאת גם בשיח הציבורי הוא מתקיים בגבולות צרים ומחמירים. נשים שחורות, שלרובן שיער בטווח שבין המקורחל למתולתל, עסוקות לא מעט בהלבנתן או לחילופין בניסיון לשחרר

אותו מהמבט הלבן. שיער פזור או אסוף בסגנון דרדלוקס נתפס בחברה המערבית (ובישראל התופסת עצמה כמערבית) כמשהו פרוע, אחר וחריג, לעתים אף עברייני. במקום שבו המבט הלבן הוא מבט בלתי-נמנע ולעתים קרובות נשים שחורות חוות את החוויה של הרצון להיבלע בתוך הלבן ללא שיקבלו תשומת לב מיוחדת – או במילים של מולה, השאיפה להיות "רגילה" – החלקת השיער או הבהרת הפנים היא פרקטיקה של היטמעות במרחב. נשים בישראל המעוניינות להשתלב בשיח המרכזי ולהיות חלק אינטגרלי ונורמלי, מוכרחות לעבור דרגה מסוימת של נורמליזציה, חאת גם באמצעות החלקת שיער. שלומית איילין גורן שרואינה לסדרת הטלוויזיה "אפרו" מתארת אף היא את התהליך שעברה בין שנותיה בתיכון לבין שנותיה בעולם התעסוקה:

אני לא מגיעה ככה לראיונות עבודה... אני אוספת אותו, מגיעה יותר ייצוגית ואז אחרי שאני נכנסת מהר מאוד קולטים שהשיער מגיע יחד איתי... כשהייתי צעירה, כשהייתי בתיכון היתי אוספת אותו, אוספת אוספת אוספת, מדביקה אותו ושמה סיכות סיכות, כדי שזה לא יתפרע לי. עבר לי מאז.

בחינה ראשונית ומהירה של הדמויות השחורות ממוצא אתיופי שהגיעו למרקע הטלוויזיה בישראל מראה שרובן מחליקות את שערן – החל במלכת היופי לשנת 2013 טיטי איינאו, דרך טהוניה רובל זוכת העונה החמישית של "האח הגדול", המשך בחגית יאסו זוכת "כוכב נולד 9", ועד לחברת הכנסת פנינה טמנו שטה. מעניין כי בחינה של הדמויות השחורות שאינן ממוצא אתיופי אלא מארצות הברית שמופיעות בטלוויזיה הינן בעלות שיער פחות מוחלק, אם בכלל הן טיפלו בשערן הטבעי ושינו אותו. לעומת יוצאות אתיופיה היהודיות, ניתן להבחין שנשים שחורות כמו עתליה פירס, מהקהילה העברית בדימונה, שהתמודדה לתכנית הריאליטי "דה ווייס" ב-2012 הגיעה לאודישן הראשון בשיער טבעי אסוף ולא מהודק (אם כי הוא הוחלק במהלך העונה). הדוגמנית יושיביה ג'ונס, גם היא מהקהילה העברית בדימונה, מדגמנת בשיער קצר שאינו מוחלק. ניקיה בראון שהתמודדה לכוכב נולד ב-2010, אזרחית ארצות הברית, הגיעה לאודישן של התכנית בתסרוקות צמות דרדלוקס. השוואה כזו בין הקבוצות החברתיות השונות שחיות בישראל יכולה לחשוף בפנינו אסטרטגיות שונות של התמודדות, כמו גם מוטיבציות ועולם ערכים שונה מהמוכר לנו.

צ'יממנדה נגחי אדיצ'י, הסופרת הניגרית אמריקאית הנודעת, טענה כי ברק אובמה לא היה נבחר לנשיאות ארצות הברית אם אשתו, מישל אובמה, היתה נותרת בתסרוקות אפרו טבעית. אמירה זו מדגישה את עוצמת ההדרה של מראה השיער השחור הטבעי מהמרחב הציבורי (Rifbjerg, 2014).

תמונה מס 2. דיוקן הדוגמנית טיטי איינאו. צילום: דניאל קמינסקי, מעריב, 2016

דיוקנה של מלכת היופי הישראלית טיטי איינאו (תמונה מס' 2), המצולמת אחרי ששערה קיבל טיפול והפך גלי ורך למראה, מגלם עקרון זה של התביעה החברתית לשינוי השער השחור והלבנתו. המאבק של נשים אתיופיות להיות ישראליות בכל מובן והיבט של החיים כולל אם כן גם מאבק יומיומי בשער. נראה שלכל הנשים יש hair issues, אך בקרב נשים שחורות, ההתמודדות הזאת היא מאבק יומיומי בעל משמעויות שייחודיות להן כקבוצה עם פנוטיפ שיש לו סטיגמה שלילית – היות "שחורה".

סקסיזם וגזענות

ההגדרה של יופי מוגבלת מאוד עבור נשים שחורות: על אישה שחורה להיות רזה, גבוהה, בעלת חזה שופע ולאחרונה הצטרף גם ישבן לרשימה זו, וכיום הוא נחשב כאיבר שרצוי שיבלוט. דמויות כמו ג'ניפר לופז וביונסה הפכו את הישבן הגדול לחלק ממודל היופי הנשי השחור. בעולם בו הזמרות הפופולריות ביותר בעולם הן ריהאנה וביונסה, נראה כי מודל היופי עבור נשים שחורות הורחב, אך למעשה הוא שב והצטמצם וניתן לזהות בו שוב מרכיבים ותכתיבים קשוחים. נשים שחורות, חזקות ככל שיהיו, עדיין נתונות תחת המכש של המבט הלבן, והניסיון לאמץ את ביונסה או ריהאנה כמודל יופי מועד גם הוא לכישלון. כל זאת, ללא שניתנה האפשרות לכלל הנשים באשר הן להיות עצמן, ועל אחת כמה וכמה הדבר נכון לגבי נשים שחורות. בנוסף לכך, החוויות הגזעניות שחוות נשים שחורות הן במקרים רבים גם בעלות אופי מיני. בשונה מגברים,

שמעידים על יותר סטריאוטיפים שקשורים באלמות, הרי שנשים חוות סטריאוטיפים שקשורים במיניות שלהן (Lamont, 2016: 12). כל חריגה ממודלים אלו של יופי עשויה לסמן את האישה כחריגה ומחורה, ובוודאי כשמדובר באישה שחורה. נשים שחורות נתונות אם כן תחת דיכוי כפול: סקסיסטי וגזעני. הן צריכות גם למשטר את גופן הנשי המיני, וגם את צבע עורן הכהה ואת כל מה שמזוהה עימו.

אם בארצות הברית מתקיים דיון ציבורי סביב נושאים של שיער שחור ומרבית הנשים השחורות צריכות לעשות מאמץ כביר כדי להתנגד למכבש החברתי של הציווי החברתי בנוגע להלבנת שערן, ובעוד רק מעטות מהן מצאו בתוכן כוח ומודעות להקים קהילה מיוחדת שנושאה תמיכה בשיער טבעי, הרי שבישראל כלל לא קיימת מסגרת לדון בסוגיה זו. בישראל, בניגוד לארצות שונות שמעבר לים, עדיין לא החל דיון מסוג זה. אישה שחורה בישראל לא יכולה להתהלך עם תסרוקת אפרו טבעית ולהרגיש "לא חריגה", ובוודאי שהיא לא תוכל לעשות כן בחופשיות מחוץ לגבולות העיר תל אביב.

המבטים הננעצים באישה שחורה עם תסרוקת דרדלוקס או אפרו, כמוהם כמבטים שיינעצו בבית שחי שיער של אישה, שאמורה להקפיד על גילוח שיער גופה. מרבית הנשים השחורות שמנסות להתהלך עם שיער טבעי במרחב הציבורי סופגות הערות ומבטים, ורבות ינעו לתכתוב המקובל ולא יענו למעירים ולא יביעו קול מתנגד. מי שבכל זאת בוחרת להתעלם מהמבט הלבן השיפוטי, בהכרח עברה תהליך אישי של קבלה עצמית או גדלה בסביבה תומכת שמעידה על היוצא מן הכלל.

חשוב לזכור שהקבוצה השחורה בישראל היא מיעוט בטל בשישים מבחינה מספרית, גם בשל העובדה שהקבוצות השחורות בישראל מתקיימות כל אחת כקהילה נפרדת – יוצאי אתיופיה, מבקשי מקלט, עברים, בדואים שחורים ופולסטינים שחורים – והסיכוי להתגבשות של הקבוצות השונות על בסיס מוצא אפריקני משותף ולא על בסיס קהילתי שואף לאפס. קיומן בנפרד של הקבוצות הקטנות הללו מקשה על האפשרות לחולל שינוי משמעותי, בניגוד למה שניתן לראות בקבוצות התמיכה בארצות הברית, שכמותית יכולות להוות נתח שוק משמעותי, ולכן לגרום לשינוי ניכר בנראות במרחב הציבורי.

יחד עם זאת, יש גם דמויות נשים שחורות בעלות נראות אחרת שהגיעו למרקע הטלוויזיה בדרך לא שגרתית ולא עשו את דרכן במסלולים הקבועים-מראש של הזרם המרכזי. כך למשל נציין את ענבר בוגלה, שהובילה את המחאה במאי 2015 ונשאה עימה אמירה פוליטית. בוגלה מסדרת את שיערה בדרדלוקס צבוע בבלונד. שמה של כברה קסאי נקשר במחיקה "אותנטית" ודווקא במסגרת זו, השיער הטבעי שלה יכול היה להתקבל בברכה. אסתר ראדה סללה את דרכה אל מחוץ למיינסטרים הישראלי, כשפנתה כבר בראשית דרכה למסלול הבינלאומי. מה שמבדיל את ראדה מיוצרות שחורות אחרות בישראל הוא בחירתה לשיר גם בשפה האנגלית ולמתג עצמה

כמשהו אחר. בנסיבות אלו, ההחלטה של ראדה להוציא אלבום קאבר לנינה סימון, זמרת אפרו-אמריקנית המזוהה עם המאבק לשוויון זכויות בארצות הברית הן בשיריה והן בפועלה, לא נתפס כבעל אחרות עם משקל שלילי. דוגמאות אלו הן של נשים שחורות שחרגו מהמסלול המיינסטרימי והגיעו למרקע הטלוויזיה בשיער לא מולבן. כל אחת מהן סללה לעצמה נתיב ייחודי, אך ביחד הן סוללות את הדרך לרבות אחרות ומשנות את יחסי הכוח בשדה הנראות והתרבות החזותית בישראל.

באופן דומה אמניות כמו הירות יוסף ונירית טקלה מנכיחות ייצוגים וצבעים אחרים ביצירות האמנות שלהן.

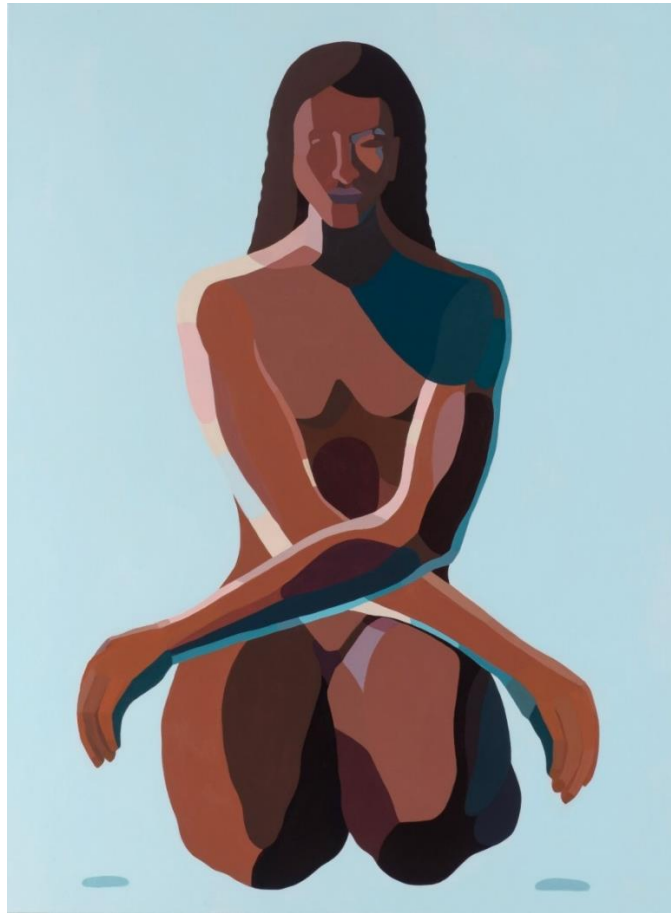

תמונה מס' 3. הירות יוסף, "אללטה", 2014, אקריליק על עץ, 139.7*101.6 ס"מ

הירות יוסף יוצרת עבודות המשלבות שפות בינלאומיות ומקומיות המשקפות את תחושת הגאווה שהיא חשה כלפי תרבות המקור שלה, וכלפי הנשים שבה בפרט, בייחוד אמה וסבתה. ביצירה "אללטה" נראות שני נשים בצדודית, שערן האפריקאי מסודר בתסרוקת אתיופית נפוצה של צמות צמודות לראש שבסופן שיער אפרו פזור ולא מוחלק (תמונה מס' 3). בין ההשפעות

האמנותיות שספגה יוסף ניתן להבחין בהשפעת תרבות רחוב וגרפיטי; פוטוריזם; אמנות פמיניסטית; אמנות שחורה וגם מוטיבים מעולם הגרפיקה הממוחשבת. יוסף מנהלת בלוג קבוע שכותרתו Color is my native tongue (צבע הוא שפת האם שלי). משפט זה מייצג את הרוח מאחורי היצירה האמנותית של יוסף. יוסף משלבת צבעים שמחים, בוהקים ומגוונים ביצירותיה וקושרת אותם להיסטוריה ולתרבות המוצא שלה: מהולדתה באתיופיה השופעת צבעוניות ועד להגעתה לישראל בגיל חמש. הצבעים הם חלק מרכזי בעבודותיה והם מסמלים את הצבעים המגוונים שקיימים באתיופיה: בבגדים, באוכל ובנוף הירוק והפרחוני. חלק מהדמויות בעבודותיה מעטרות סוג של הילה או משהו שמסמל את כוחן וייחודן – בין אם באמצעות סימון של הילה כמו מסגרת עגולה ליד או מעל ראשן או באמצעות כתר. לכל הדמויות יחדיו היא קוראת Mulu and the Beta Clan. אחד המוטיבים המעניינים בעבודותיה הוא העיסוק שלה סביב המספר 1984, שאמנם בתרבות המערבית נקשרת לספרו של ג'ורג' אורול, אולם עבור יוסף 1984 מסמלת משהו אחר – שנת הגעתה למדינת ישראל.

האמנית נירית טקלה יוצרת ציורי אקריליק בסגנון ייחודי ובו היא מרבה לתאר ייצוגים של נשים אתיופיות בישראל, על רקע ולאור המאבק לנראות וצדק חברתי. הציור משנת 2017 מסדרת "צדק ליוסף סלמסה" מבטא את המקום המיוחד שמקדישה האמנית לנושא של מגדר ואתניות, כשהיא מתמקדת בהצלבת מימדי הדיכוי המופעלים על נשים שחורות בישראל (תמונה מס' 4). כל זאת ממקום של מודעות ליכולת להתנגד לניסיונות הדיכוי ולכוח שיש בידי נשים לפעול ולהיות סוכנות ריבוניות של חייהן. בציור נראית אישה שחורה, שיער ראשה המתולתל פזור וארוך, והיא ניצבת על רקע תכול שאיננו מסגיר מיקום מדויק כלשהו במרחב. האישה כורעת על ברכיה כשידיה מוצלבות זו על זו. הצלבת הידיים של האישה מזכירה את התנועה, שהפכה לסימן ההיכר של מחאת קיץ 2015 של יוצאות ויוצאי אתיופיה ותומכיהם, שיצאו לרחובות והפגינו כשהם מניפים את ידיהם בהצלבה ומעלים על נס את הדיכוי של בני ובנות העדה. בהקשר זה אפשר להציע שטקלה קושרת בין הדיכוי שחווה אחד מבני הקהילה, יוסף סלמסה, שנציגי משטרת ישראל עצרו אותו בתואנות שווא, לבין הדיכוי שחוות נשים שחורות בישראל. זהו דיכוי כפול שנובע גם מהיותן נשים וגם מהיותן שחורות.

תמונה מס' 4. נירית טקלה, ללא כותרת (אישה), מתוך הסדרה "צדק ליוסף סלמסה", 2017, אקריליק על בד, 120*90 ס"מ.

בסדרת סרטוני האנימציה "תחזרי מאיפה שבאת" של אסתר וונדה, בוגרת HIT המכון הטכנולוגי בחולון במגמת תקשורת חזותית, מופיעים ארבעה קטעי וידאו שכותרתם: "תחזרי מאיפה שבאת", "ממש מלכת שבא", "כושית במבה", ו"בכלל לא נשמעת אתיופית". קטעים אלו, כשמם כן הם, הינם משפטים שהופנו כלפי וונדה בעת ששהתה במרחב הציבורי. ביצירה זו היא משלבת קריינות של אמירות יומיומיות שמתייחסות למוצא שלה, לצד צלילי קראר (כלי מיתר אתיופי) בלחן בסגנון אתיופי. הדמות המספרת ביצירה נראית בסרטון הראשון עם שיער אפרו ובסרטונים אחרים בצמות קלועות. בקטע "ממש מלכת שבא" נאמר באודיו: "את נורא יפה, אני נשבע, ממש מלכת שבא, האתיופית שזכתה. אולי טיטי או טהוניה". אמירה זו מחדדת את ההשטחה שחוות נשים שחורות בישראל, כשהן נתפסות כקבוצה אחידה שלא ניתן להבדיל ביניהן ולא כנשים אינדיבידואליות. בתקופות בהן משודרות תכניות שנכללות בהן דמות אתיופית בולטת, בעיקר בסדרות ריאליטי, מדווחות נשים ממוצא אתיופי שחיות בישראל כי קוראים להן ברחוב בשם הדמות המשודרת: טיטי, טהוניה, חגית יאסו, וכדומה. בתמונה מס' 5 מדגישה

האמנית את תסרוקתה המסודרת בצמות שלא בסגנון מערבי, בכך שהיא מציגה את האישה כשגבה לצופים. בתמונה מס' 6 נראית הדמות הנשית עם צמותיה, הפעם במבט חזיתי, כשלשני צידיה מופיעים קופים בכלוב של גן חיות, הניתלים על חבלים המזכירים את הצמות השחורות של הדמות. הצבה אמנותית זו מבקשת להדגיש את הסטריאוטיפיזציה המנמיכה שחוות על נשים שחורות בישראל שבחורות להתהלך במרחב הציבורי בשיערן הטבעי ואת העלבונות שהן מקבלות על נראותן זו.

תמונה מס' 5. אסתר וונדה, 2017. פרט מתוך "תחזרי מאיפה שבאת". סרטון אנימציה

תמונה מס' 6. אסתר וונדה, 2017. פרט מתוך "תחזרי מאיפה שבאת". סרטון אנימציה

יצירות האמנות שנסקרו במאמר זה, המושפעות הן משינויים חברתיים-פוליטיים בשדה החברתי והפוליטי בישראל והן מחדירת ייצוגי נשים שחורות למרקע הטלוויזיה ולתחומי התרבות החזותית השונים, מוצגות בשנים האחרונות בתערוכות אמנות קבוצתיות ותערוכות יחיד ברחבי הארץ בקצב מתגבר והולך. כדאי לציין שחלק מהיצירות שנעשות בעת הנוכחית נובעות מתוך התנגדות מיידית למסגרת לימודי האמנות ולתכנים הנלמדים באקדמיות לאמנות. העדר ייצוג של דמויות שחורות בקוריקולום הנלמד ונקיטה בברירת מחדל של הצגת תכנים מאת ואודות התרבות המערבית במהלך הלימודים במוסדות אלו, גרמו לא אחת לאמניות יוצאות אתיופיה לנקוט בעמדה של התנגדות וליצור יצירות "צבעוניות". באחת משיחותיי עם נירית טקלה היא סיפרה שכשהגיעה ללימודים במכללת שנקר היא ציירה בצבעים צבעוניים אבל מהר מאוד היא שמה לב שהיא לא רואה את הצבע שלה סביבה. כולם היו יוצרים לבנים ומציירים בצבע לבן, והדמויות החומות והצבעים החומים ביצירות שלהם היו תמיד נותני השירות או נמצאים ברקע. בעקבות זאת היא החליטה להגדיל את שטח הגוף החום ביצירות שלה. יוצרת אחרת, שבחרתי שלא לציין את שמה, שיתפה אותי באחת האמירות הגזעניות של אחד ממוריה המוערכים, שדיבר על כמות האפריקנים הגודשת את דרום תל אביב. המורה תיאר זאת במונחים שליליים, משפילים וגזעניים כדי לתאר את אזור דרום תל אביב. אמירה זו הובילה את היוצרת תחילה להסתגר אך לאחר מכן דווקא להיפתח לפן אחר שמניע אותה גם כיום – לצייר יותר ויותר דמויות כהות עור. אפשר לומר שמסגרות הלימוד באקדמיה הן האליטה של החברה כולה בזעיר אנפין וההדרה של ייצוגי נשים שחורות במסגרת זו למעשה משקפת את המציאות המוטה בעולם שבחוץ. יצירות "צבעוניות" שנוצרות על ידי אמניות ממוצא אתיופי מאפשרות להן לשמור על קולן הייחודי ולא להיבלע בתוך הלך הרוח ה"אוניברסלי" וכך לסמן את ייחודן – הן מבחינה תרבותית-אתנית-מגדרית והן מבחינה אמנותית, וברוב המקרים גם מבחינה מעמדית. נוכחות זו, שהיא תוצאה של תעוה והתעקשות להנכיח ייצוגים חזותיים של נשיות שחורה הן בעבודות אמנות והן על מרקע הטלוויזיה, מאפשרות בתורן מגוון אפשרויות בחירה להיות גם שחורה וגם יפה בישראל.

ביבליוגרפיה

- בולדווין, ג'יימס (2006), *זר בכפר* (עורך: ראובן מירן. מתרגמת: רעיה ג'קסון), נהר ספרים.
דקל, טל (2013). אמניות ישראליות, מהגרות מאתיופיה, נשים והגירה – אמנות ומגדר בעידן טרנס לאומי, רסלינג.
השש, יאלי (2017). כולנו יהודים: על "זבל לבן", מזרחים ושוליות מרובה בתוך ההגמוניה, *תיאוריה וביקורת*, גיליון 48, קיץ.
כזום, עזיה (1999). תרבות מערבית, תיוג אתני וסגירות חברתית: הרקע לאי-השוויון האתני בישראל, *סוציולוגיה ישראלית*, א, 2 (תשנ"ט) 385-428.

- ליון, מיקי (2016). טיטי איינאו: דוגמניות פה לא מקבלות הזדמנות בגלל צבע העור, מעריב, 19.8.2016, <http://tmi.maariv.co.il/celebs-news/Article-553943>
- מולה, שולה (2010), המאבק "להיות רגיל": תלמידים אתיופים נפגשים עם גזענות בבתי ספר דתיים, עבודת M.A. האוניברסיטה העברית.
- רם, אורי (2003), ה-M הגדולה: מקדונלד'ס והאמריקניזציה של המולדת, תיאוריה וביקורת, גיליון מס' 23, סתיו.
- שוחט, אלה. (1999). מזרחים בישראל: הציונות מנקודת מבטם של קורבנותיה היהודים. המהפכה המזרחית, 11-63.
- שטרית, סמי שלום. (2004). המאבק המזרחי בישראל: בין דיכוי לשחרור, בין הזדהות לאלטרנטיבה: 1948-2003, עם עובד.
- שנהב, יהודה ויונה, יוסי (עורכים), 2008. גזענות בישראל, הקיבוץ המאוחד.
- Ahmad, A. (1992). "Orientalism and after: Ambivalence and cosmopolitan location in the work of Edward said". *Economic and Political Weekly*, PE98-PE116.
- Davis, A. Y. (1998). "Afro images: politics, fashion, and nostalgia". *Soul: Black Power, Politics, and Pleasure*, 23-31.
- Lamont, M., Silva, G. M., Welburn, J., Guetzkow, J., Mizrahi, N., Herzog, H., & Reis, E. (2016). *Getting Respect: Responding to Stigma and Discrimination in the United States, Brazil, and Israel*. Princeton University Press.
- Rifbjerg, S. (2014). "Interview with Chimamanda Ngozi Adichie at the International Authors Stage, Copenhagen", *The Royal Library of Denmark*, May, 2014.
- Robinson-Moore, C. L. (2008). "Beauty standards reflect Eurocentric paradigms—so what? Skincolor, identity and Black female beauty". *The Journal of Race and Policy*, 4, 66 – 85.
- Rooks, N. M. (1996). *Hair Raising: Beauty, Culture, and African American Women*. Rutgers University Press.

פילמוגרפיה

מנגיסטו, איינלם (2017). כאן - תאגיד השידור, 25.7.2017,

<https://www.kan.org.il/program/?catid=1113>